

1.

Németh László lehetősége, hogy az ifjúságnak magyar irodalomtörténetet taníthasson, az 1943-as debreceni kudarc után 1945 őszére az egyetemi tanszék álmából a középiskolai katedra valóságára szűkült.¹ Az egyetlen tantárgy, amelyet a vásárhelyi gimnáziumokban elejétől végig, három és fél tanéven át megszokítás nélkül oktatott, a VII–VIII. osztályosok heti háromórás irodalomtörténete volt; előbb önálló tantárgyként, később a magyar történelemmel összevontan.² Az első félév végén már beszámoló készült a tapasztalatokról,³ de a teljes összegezésre már nem került sor, a *Négy Könyv*: a közműveltség kifejtésének nagy terve nem valósult meg.⁴ Az én katedrám és a *Két nemzedék* esszéi, tanulmányai a harmincas években nem az összefoglalás szándékával készültek, rendszeres irodalomtörténeté nem állnak össze. Többek között ezért tartjuk fontosnak, hogy — a diákok hézagos jegyzeteire utalva — legalább fő vonásaiban rekonstruáljuk az író vásárhelyi magyar tanítását.

Módszerét a történelemmel és a világirodalommal való szerves kapcsolatteremtés jellemezte. A történelem előbb csak háttér, kulcs a művek értelmezéséhez, az 1946/47-es tanévtől kezdődően azonban a tárgy rendező elvévé válik. A kiindulópont az áttekintés; Európa és Magyarország gazdasági, társadalmi és politikai viszonyai alkotják a külső kört, amely a szellemi élet (tudomány, filozófia, művészet, irodalom) determinált s öntörvényű fejlődését határozza meg.⁵ A részletekbe menő elemzés aztán további lehetőségeket ad az összkép gazdagításához, árnyalásához. A világirodalom a tanításban nem önálló diszciplína, inkább Európa és a magyarság érintkezésének históriája; forrása a magyar kultúra önmegújító törekvéseinek: a külföldjárók felrázó élménye s a műfordítók szellemi példakeresése.⁶

A pedagógiai természetű módszerek sorában említjük a rengeteg szemelvény olvasásából kibontakozó műközpontúságot,⁷ továbbá az „élő antológiák” szervezésében s a diákszinjátászás patronálásában megjelenő aktivitást.⁸

2.

Az irodalomtörténet oktatója korszakokban és nemzedékekben gondolkodik. Korszakfogalma tágabb a mienkénél és nem egységes szempontú.⁹ Így — Huizinga és mások nyomán — a középkorhoz számítja a reneszánsz első hullámát, s nem különíti el külön korszakká tőle a barokkot. Általában megfigyelhető, hogy egy-egy eszme- és stílusirány előfutárainak megjelenését korszaknyitó jelentőségűnek értékeli: ezért hozza a megszokottnál előbbre például a magyar romantika és a Nyugat-mozgalom születési dátumát. A nemzedékszervező erők sorában nem az életkort, a rokon alkotót, szemléletet, ízlésvilágot hangsúlyozza, hanem a történelem szabta feladat vállalásának közösségét.

A magyar irodalom történetét öt nagy korszakra osztja föl.¹⁰ A *középkor irodalma* — az ősi finnugor kultúra és a nyugati keresztény művelődés találkozása — a mohácsi vészig ter-

¹ 1943-ban megpályázta a debreceni egyetemi magyar tanszékét, de helyette Kerecsényi Dezsőt választották.

² Az 1945/46-os tanévben a VIII. fiú- és a VII. leányosztályban; az 1946/47-es tanévben a VIII. fiú- és (a történelemmel összevontan) a VIII. leányosztályban; az 1947/48-as tanévben — együtt a történelemmel — a VII. leányosztályban; az 1948/49-es év első felében a VIII. leányosztályban, összevontan történelemmel.

³ Óraadók királysága. A kísérletező ember, 372–381. Most és később is az életműkiadásra hivatkozunk.

⁴ Vö. Egy gondolat története. Sajkódi esték. 322–330.

⁵ Példa a gondolatmenetre a XIX. századi romantika tagolása: A Szent Szövetség; A magyar társadalom a XIX. század első felében; Metternich bosszúja és a magyar irodalom, színjátszás, politika ébredése; A XIX. század belső története: a romantika; Vörösmarty és a 30-as évek irodalma; Széchenyi évtizede a politikában: a tevékenység láza; Széchenyi hatása a magyar irodalomra; Széchenyi contra Kossuth: nemzedékváltás a politikában; A magyar élet fellendülése a 40-es évek elején; Eötvös József; Petőfi kibontakozása; Az európai kapitalizmus és szocializmus; A 48-as események Európában; 48 Magyarországon; 48/49 Petőfi költészetében; Európa politikai élete 1849-től 71-ig (német és olasz egység); Európa szellemi élete 1849 és 71 között: tudományosság, realizmus; Marx és a Kápitál; Abszolutizmus és kiegyezés Magyarországon; Irodalom az abszolutizmus korában; Kemény, Arany, Vajda, Madách, a romantika önbírálata.

⁶ Dolgozat címek: Nyugati kapu; A műfordítás jelentősége a magyar irodalomban; A Nyugat és a magyar irodalom viszonya. 1947-es érteletési tétele: Külföldjárók és műfordítók a magyar irodalomban.

⁷ Így pl. a régi magyar irodalomhoz Horváth János és Kerecsényi Dezső antológiáiból, az Illyés-, Halász-, Keresztúry-szerkesztette francia, angol és német irodalom kincsesházából, Babits Amor sanctusából kb. százötven szemelvényt olvastak el a tanórán. A színvonal megközelítette az egyetemi oktatását. Balassi-verset mintegy harmincat dolgoztak föl, Tinóditól öt krónikás eneket; olvastak a Jókai-, a Peer-, a Winkler-, a Pray-ködexből, a fontosabb gesztákból, a Tripartitumból latinul. Szemelvény alapján tárgyalták Bod Péter, Kóhary István, Geleji Katona István, Kőszegi Pál, Petrőczy Kata, Báróczy, Barcsay, Orczy stb. munkásságát.

⁸ Vö. Vásárhelyi stéták. Megmentett gondolatok. 96.

⁹ „Az öt kor nemcsak az időnek más-más strófája, másfajta érdeklődést, más módszert, szinte más-más tudományt kíván.” A kísérletező ember. 373.

¹⁰ Pap Eszter Ida VII. o. t. jegyzete. 1945/46.

jed. A régi magyarság 1526 és 1711 között a magyar nyelv rendkívüli esztétikai teljesítménye. A felvilágosodás kora — amely a „tetszhalált vizsgálja, hogyan készül és lappang benne a lobogás” — 1711 után indul és Martinovicsék 1795-ös eltiprásával zárul. A magyar romantika nyitánya Csokonai rousseau-izmusa, befejeződése a romantika kritikája Kemény és Arany munkásságában. 1795 és 1867 közt zajlik „a mi Periklész-korunk, a nemzeti karakterológia megalkotása”. Az utolsó korszak a sorskérdések irodalma; a Nyugat elődeinek föllépésétől (1867 után) a felszabadulásig tart.¹¹

A közéleti irodalom nemzedékeit kitapogatni az anyag hézagai miatt lehetetlen vállalkozás, ezért Németh László a műveket a történelem fonalára fűzi: Szent István, Szent László, az Árpád-házi lovagkirályok, a tatárjárás korának, majd a XIV. és a XV. századnak irodalmáról beszél. A Mohács előtti humanizmusnak három szakaszát különbözteti meg: a hazait (Vitéz János, Janus Pannonius), az olaszost (Galeotto, Bonfini) és a kancelláriait (a Jagellók udvarában). A régi magyarság irodalmát hét írói nemzedék fölléptének egymásutánjában tárgyalja. Ezek az erasmisták (Szilveszter János, Pesti Gábor, Vilmányi-Libécz), a reformátorok (Szegedi Kis, Méliusz Juhász, Dávid Ferenc, Bornemisza, Szkhárosi, Heltai, Károlyi Gáspár), a reformátorok utódai (a végváriak, Balassi, Szenci Molnár), az ellenreformáció írói (Oláh Miklós, Szánthó István, Pázmány Péter). Az ötödik nemzedékkel kettészakad a magyar irodalom: nyugati költészetre (Zrínyi, Gyöngyössi, Listius László, Koháry) és erdélyi prózára (Apáczai, Szalárdi, Kemény, Bethlen Miklós, Cserei, Tótfalusi, Páriz-Pápai stb.). A hatodik és hetedik nemzedék a kuruc költészet, illetve a Rákóczi—Mikes-féle emigráció.¹²

A felvilágosodás előfutárai (gálans és rokokó költők, Bethlen Kata, Debrecen, Sárospatak írói) után bontakozik ki a felvilágosodás első nemzedékének munkássága. Az összeverődők közt Németh megkülönböztet jozefinistákat (Bessenyei, Báróczy, Barcsay, Orczy) és terézianusokat (latinos iskola: a klasszikus triász és Pétzely; a magyaros irány: Gvadányi, Dugonics Ányos, Pálóczy-Horváth). Utánuk lép föl a tudatos literátorok nemzedéke: Kazinczy, Kármán, Batsányi, Versegly, Virág, Földi, Dayka, Szentjóbi-Szabó.¹³

A romantika nemzedéki térképe világirodalomtá tágul. A családfa Rousseau-tól ered. Az első nemzedéket az 1800-as években Németország neveli föl, ideológusuk Herder és Kant íróik Klopstock, Goethe, Schiller, Hölderlin, Kleist és Novalis.¹⁴ Angliában ekkor lép föl Wordsworth, Burns és Walter Scott, Olaszországban Manzoni, Franciaországban Mme Stäel és Chateaubriand, nálunk Berzsenyi, Katona, Kölcsey. E nemzedék még átmenetet jelent klasszicizmus és romantika közt. A második nemzedékben az angolok viszik a vezető szerepet. Vezérgyéniségük Byron, s közéjük tartozik Keats és Shelley. Németország Lenaut, Franciaország Alfred de Vigny, Olaszország Leopardi adja, Oroszország az első nagy orosz író, Puskin, mi Vörösmartyt. A harmadik nemzedék a harmincas évek táján Franciaországban nő föl. Victor Hugo és Beranger és Beranger már demokraták, politizálnak, a jövő utópiáját festik, a rettenetet és a lehetetlen színpadra víve a klasszicizmus szabályait teljesen elvetik. Hozzájuk csatlakozik Heine, valamint néhány kiváló realista regényíró: Balzac és Stendhal, Dickens és Gogol. 1848 után alkot a negyedik nemzedék; alapélményük a kiábrándulás, törekvésük a romantika bírálata, a realizmus tudományos szemléletének megvalósítása (Flaubert, Baudelaire, Turgenyev, Goncsarov, Kemény).¹⁵

A sorskérdések irodalmának belső tagolását már korábbról ismerjük: a hetvenes években bontakoznak ki a Nyugat elődei (Vajda, Reviczky, Tolnai); a második nemzedék vezére Ady, fő képviselői Móricz, Szabó Dezso, Babits, Juhász Gyula, Kosztolányi, Tóth Árpád; a harmadik nemzedék vezéralakjai Illyés és Tamási.¹⁶

¹¹ Az agonizáló irodalom fogalomköre Vásárhelyen még csak a klegyezés utáni magyar irodalomra érvényes. „A nemlét szomszédságában támadt, annak a veszélye sarkallta, s a létküzdelem adja legnagyobb sajátóság értékeit” — e minősítés később terjed ki az egész magyar irodalomra. Vö. Agonizáló irodalom. Megmentett gondolatok. 473.

¹² Egy másik rendszerezés szerint e hét nemzedék a következő: erasmisták, regösök, a reneszánsz hívei, végváriak, reformátorok, ellenreformátorok és a kurucok. (Pap Eszter füzete, bevezetés.) A későbbi fölosztás a részletes tárgyalás során alakul ki.

¹³ Egy másik fölosztás szerint a felvilágosodás első nemzedéke három irányzatra oszlik: a testőrírókra, a terézianusokra és a magyarosokra. Vö. Pap Eszter füzete, i.h.

¹⁴ Vö. Hős Erzsébet VIII. o. és Kerekes Erzsébet VIII.o. tanulók füzete az 1948/49-es évből. Pap Eszter jegyzete csak Goethe és Schiller egy korszakát (Werther, Don Carlos és a Haramiák) sorolja a romantikához, életművük később visszahajlik a klasszicizmushoz.

¹⁵ A romantika korának magyar szempontú tagolásában Németh László három időszakot különböztet meg: 1. Metternich bosszúja; 2. A tevékenység kora (Széchenyi); 3. A forradalmi láz (Kossuth, Petőfi). Vö. Pap Eszter füzete.

¹⁶ Vö. A Nyugat elődei. Az én katedrám, 641—668. Herczeg Mihály VIII.o. (1945/46) és Kádár Ferenc VIII.o. (1946/47) füzetei.

Németh László irodalomtörténeti előadásaiban a személyesség lírája a tudós tárgyiaságában oldódik föl. Az egyéni izlés mindig megéli a maga bizonyító érveit, s az objektív szempontú elemzés is átsüt a szubjektív látásmód szenvedélye.

A középkori költészetben Németh az ősi magyar tagoló ritmust nyomozza,¹⁷ a Halotti Beszéd stíluselmzésében a magyar prózairodalom őstét fedezi föl. Az írásbeliség alá szorult szájhagyomány és a tudós latin irodalom cserefolyamataiban a magyar kultúra bartóki modelljének előképét jeleníti meg.¹⁸

A régi magyarság irodalmából Balassi igazi előfutárának nem a nehézkes Tinódit, hanem a Türi György halálát megverselő históriás ének szerzőjét tartja. A reformáció költészetéből Szevci Molnár előtt a legmagasabbra Szegedi Kis István Siralmas énekét értékeli. Méliusz Juhász Péterék érdemének tudja be, hogy Debrecen már a XVI—XVII. században a magyar természettudományos gondolkodás központjává fejlődhet, amely hagyományból a Csokonai-Fazekas-féle iskola bontakozhat ki. Balassi költészetében látja az első nagy példát a magyar irodalom kelet-európaiságára. Zrinyi mellett a XVII. századi irodalom legnagyobb teljesítményének az erdélyi emlékiratokat tekinti. E gazdagon termő vallomások műfajból Bethlen Miklós, Kemény János és Szalárdi munkáját becsüli a legtöbbször. A XVIII. századból szerinte Faludi munkássága emelhető ki: ő a magyar irodalmi népiesség úttörője, s általa válik gördülékennyé, olvassmányossá a magyar próza.

A felvilágosodás genezisében a hazai előzményeket hangsúlyozza: „A magyar felvilágosodás gyökerei Erdélybe, Debrecenbe és Sárospatakra, a főúri családok kastélyaiba, lutheránus és katolikus iskolákba nyúlnak vissza. Erdélyben Bethlen Kata köré csoportosulnak a fiatalok: itt nő fel az első irodalomtörténet szerkesztője, Bod Péter; ide való a napló mestere, Apor Péter és a külföldön Rousseau-t megismerő Teleki József és két fivére. Debrecenben az orvostudomány indul meg Veszprémivel és Hatvani professzorral. A protestáns főúri családok közül a Ráday-, Orczy- és Amadé az úttörő. A lutheránusok a németországi: hallei, jénai és göttingai egyetemeken szívják magukba az új szellemet. Jénában tanult Bél Mátyás, az első föld- és néprajzi enciklopédia szerkesztője. Pozsonyban adják ki Ráth Mátyás Magyar Hírmondóját. A lutheránus iskolák felvilágosultja még Kis János, a katolikusoknál a felvilágosodás első híve Faludi Ferenc.”¹⁹ A XVIII. század végéről festett képet így foglalhatjuk össze: Az úttörő és műfajteremtő író Bessenyei; Voltaire a példaképe, de élete második felét akarata ellenére rousseau-i formák között kell leélnie. Legsikeresebb művei a röpiratok és az elbeszélő költemények. A vezéregyéniség, „a magyar irodalom legnagyobb kényeskedője”, Kazinczy. Kiváló prózaíró, a „kis dolgokban nagy”. Nyelvújítási harcát azonban — az előadó ortológus meggyőződésének megfelelően — illúzió árnyékolja be: hogy a nyelvet a történelem helyett az ész is formálhatja.²⁰ A nemzedék prózaíró lángelméje Kármán, nagy lírai tehetsége viszont a tudatos forradalmár Batsányi, ki nemzetének élete végéig nem tud megbocsátani. Csokonai a korszak nagy összefoglalója, egyszersmind a romantika előhírnöke. Költészetében nagy ellentéteket old föl: a rokokót és a romantikát, a népi mélységet és a filozófusi tanultságot, a lélek tisztaságát és a világ dolgaiban elvegyülő gazdagságot.²¹

A romantikát Németh irodalmunk fénykorának tartja: már nem egyes írók, hanem literatúránk egész korszaka nő föl egyenrangú világirodalommá. A romantika nálunk nemcsak szellemi mozgalom, hanem „a nemzet megújulási vágya, élni akarása” is. Fő alakjai éppen ezért az írók és a politikusok: Petőfi, Széchenyi. A magyar romantika első klasszikusa az író szerint Berzsenyi: bár nagy szellemi elmaradottságban nő föl, mégis az ihlet mestere lesz. A klasszikus forma mögött sebekkel teli életet, romantikus lelket lelünk. Kőlcseyt viszont Németh László némi távolságtartással szemléli: ír néhány nagy verset, de nem teremt nagy költészetet; kritikái kiváló jellemző készségről, de gyenge kritikusai érzékről tesznek bizonyosságot. A kor nagy drámáját Katona írja: minden szereplője egy-egy színpadra dobott indulat, mely a saját monológját mondja. A második nemzedék vezéregyénisége Vörösmarty. Három korszaka van: „álomvilágban élő fiatal lélek”, majd „kötelességtudó alkotó ember”, végül „kiábrándult pesszimista”. (Az utolsó korszaka a legnagyobb.)²² Eötvös az első realista regényírónk: nagy huzatú korban él, ezért művei gyorsabban és könnyebben születnek, optimistábban fordulnak a jövő felé, mint az elnyomatás korában élő, a múlt tragikumán borongó Keményei. A politikusok portréit vizsgálva Németh László Kossuth, Széchenyi és Deák alakjában a romantika három nemzedékének megtestesülését állapítja meg. Széchenyi még byroni

¹⁷ Magyar ritmus. Az én katedrám, 15—67.

¹⁸ Vö. Bartók és a tizenkilencedik századi zene. Megmentett gondolatok, 52—71.

¹⁹ Pap Eszter füzetéből.

²⁰ Vö. A tekintélyes Ifjú. Az én katedrám. 179—183.

²¹ Vö. Csokonai. Uo. 207—212.

²² Vörösmarty tanításához Gyulai Pál életrajzát és Babits, illetve Szerb Antal tanulmányait használja.

hős, Kossuth már Victor Hugo-i forradalmár, míg Deák kedélyét a romantika önbírálata formálja. Petőfi és a magyar romantika legnagyobb éve 1847. A szabadságharc lírája már a beszűkülés tüneteit mutatja.²³

A tanítás során érzelmileg Németh Lászlót a magyar irodalom tragikus pillanatai — 1795, 1849 és 1920 — rázzák meg legjobban. A maga feladatát az újjáépítésben meglelő író és gondolkodó később is őrzi magának ezeknek az óráknak emlékét: „Az 1848-as szabadságharc utáni idők az óra témája. Az ember elsorolja a veszteségeket: meghalt Petőfi, emigrációban van Teleki László, Pulszky Ferenc; azután hogy írja meg elborult aggyal, de föllobbant költői tehetséggel Vörösmarty az Előszót, s mit csinál a felesége által megmentett Jókai, mit csinál Arany János, körülötte a nagykorú tanári kar, hogy készíti el egy polgári átalakulás programját Kemény Zsigmond. Vagyis hogy az élet különböző, szétszórt kis foltokban hogy kezd ébredezni; abból hogyan szövődik össze megint a nemzet tudata, egy új kornak a munkaterve. Aki ezt megérti, visszamutathat arra, hogy ugyanez történt a XVIII. században, ugyanez a Hajnóczy-összeesküvés után, mikor a magyar irodalmat szinte kiirtották, majd aminek már mi is tanúi majd részesei voltunk a huszas években, s ezzel behozhatja az órára ennek a szerencsétlen nemzetnek a sorsát, amely az európai eszmék követésétől is csak bukásokat, kivégzéseket kapott és ahol a szellem mégse tudott belenyugodni abba, hogy megadja magát a sorsnak és mindig újrászülte magát.”²⁴ Az új feladatokra készülő író párhuzamkeresése rejlik e líra mögött.

4.

A magyar irodalom korszerűségét Németh László szerint a világirodalommal való kapcsolata jelzi. Eötvös még lefordítja Hugo Angelóját, Toldy Ferenc Schiller drámáit, Petőfi, Arany és Vörösmarty Shakespeare legfontosabb tragédiáit, de utánuk úr támad. Baudelaire-t, Verlaine-t, Flaubert-t már senkise ülteti át magyar nyelvre. E vákuumban alkotnak a nemzeti klasszicizmus követői: Mikszáth, Gárdonyi, Herczeg, valamint a Nyugat elődei. A vezéregyéniség *Vajda János*. Magányos bölénysorsa Ady előfutárává teszi. Legjobb versei a *Sírá-mok*, a *Húsz év múlva*, a *Virrasztók*, a *Vaáli erdőben*, a *hajótöröttek*, az *Üstökös*, a *Luzitán dal* és *A beduin*. A költők közül *Reviczky* és *Komjáthy* az egzisztencializmussal rokon életérzést fejeznek ki. A prózairók közül a legnagyobb tehetség *Ambrus Zoltán*, de sok érték van *Tolnai Lajos* és *Justh Zsigmond* ironikus tárgyilagosságában is.

A világirodalommal való eleven kontaktus a Nyugat első nemzedékével áll helyre. A Nyugat sokrétű mozgalom; vannak vezéregyéniségei: *Ady*, *Móricz*, *Szabó Dezső*; műfordító-költői: *Babits*, *Juhász*, *Kosztolányi*, *Tóth Árpád*, *Gellért Oszkár*, *Szép Ernő*; prózairói: *Tersánszky*, *Krúdy*, *Karinthy*; kritikusai: *Ignotus*, *Schöpflin*, *Fenyő*, *Hatvany*, *Elek Artur*, *Fülep Lajos*.

Ady költészetében Németh László két csúcst lát: az első *Az Illés szekerén*, melyben már levetkezi a pályakezdő szimbolizmus idegen pózait, a másik pedig *A halottak élén*. Jelentősége abban van, hogy nagy ellentéteket egyenlít ki: költészete a legnyugatosabb és a legmagyarabb kortársai között; nyelve a legmodernebb, egyszersmind a legódonabb; ritmikája a tagoló vers és a jambus egymásbajátszása. Lírájában a legbensőbb én, a gondolat és a kifejezőmód páratlan egységet alkot. *Móricz* Kemény Zsigmondtól tanult, de a pesszimizmust a Jókai-humor hatása enyhíti. Legjobb műfaja a novella (*Magyarok*, *Barbárok*), melyben a tragikus szépség fényei villannak föl. A *Rózsa Sándor* ihlete a végtelen pusztaság szeléből és az elnyomott jobbagyvilág szabadságvágyából táplálkozik. Társadalmi regényei a magyar értékek kisvárosi kihasználatlanságáról szólnak. Legnagyobb regénye az *Erdély*; nagyszerű a két nagy ember közt vont párhuzam. Báthory huszonhárom éves viharzó lángelme, aki semmit se képes megvalósítani elgondolásaiból, Bethlen pedig a szász eszen nevelődött, szögletesfejű, nyugodt, megfontolt alkotóerő. Két ősi magyar típus, amely kiegészíti egymást, de egymás mellett nem tud megmaradni. A *Nagy fejedelemben* fenségessé válik *Móricz* írás-művészte: Bethlen mint politikus sakkjátékos, a bűn hívása és a lelkiismeret parancsa közt tántorgó ember áll előttünk. A harmadik rész elégiai szépségekben tündöklő kötet. Színművei közül a *Sári bíró* emelkedik ki; ez az első reális ízű hang a parasztságról a magyar színpadon. *Szabó Dezső* kiváló tanulmány- és pamfletíró, akit fixa ideája tesz tönkre, hogy ő lángész. *Babits* mindenbe belekóstoló természet, mindenben a legnehezebbet kereső tudós pedantéria, „a csiszolt kövek költője”. *Kosztolányi*, a majdnem impresszionista, költői laboratóriumot épít föl, még szabadverseket is ír, főképp a prózája kitűnő. *Juhász Gyula* egyhúrú költő, tanár-

²³ Petőfihez Illyés könyvét olvassa.

²⁴ Felszólalás Vásárhelyen. Megmentett gondolatok, 582—583.

remete; legszebb versei a *Vidék*, a *Milyen volt*, a *Tápai lagzi* és a *Tápai Krisztus*. Tóth Árpád a műfordításban gazdagodó lírikus, verseit „pompázó vontatottság” jellemzi.²⁵

A Nyugat második nemzedékéből Németh László részletesen *József Attilával* és *Tamásival* foglalkozik. József Attilára öt órát szentel — annyit, mint Adyra; előbb életrajzát ismerteti, majd verseit — *Medvetánc*, *Mondd mit érlel*, *Anyám*, *Holt vidék*, *Reménytelenül*, *Ime hát megeltem hazámat* — elemzi. *Tamásit* a novellában itéli a legjobbnak: elbeszélése az irrealitás művészete.²⁶

A népi írók mozgalmát a kortárs egyetértésével ismerteti. Inkább olvasmányoknak ajánlja, mint tanítja őket.²⁷ Kedvezőtlen jelenségnek tartja, hogy a Nyugat nagy műfordítói láza alábbhagyott, illetve ha megvan, inkább Európa régi századaira irányul.²⁸ Önmagát nem rajzolja be az új magyar irodalom tablójára, írósgát a tanári katedrán nem vallja meg.

5.

A vásárhelyi tanórák jelentősége Németh László életművében kettős. Egyrészt az esszé-író Tanúhoz mérhető műhelye volt. „Ritkán esik meg, hogy az ember az ötven felé egész műveltségét megújíthatja, alkotó módon átkristályosítja. Magamért én nem tettem volna meg, ahhoz már lomha voltam. De a diákjaimért, szeretetből s egy kis remeklés-vágyból, melyet ők alig méltányolhattak — igen. Egy-egy órára ötöt is készültem. Ezekben az években nem kellett esszét írnom; egy-egy esszé volt minden óra; a Tanú leglázásabb évében sem írtam annyi s oly sokfelé néző tanulmányt, mint itt. Egy új Tanú: ez is volt tanításom, de nem az ifjúság láza nézett szét benne, hanem az érett korrendszerezgető nyugalma” — olvassuk a későbbi vallomást.²⁹ Az ötvenes-hatvanas években megjelent tanulmánykötetek — *A kísérletező ember*, a *Sajkódi esték*, a *Megmentett gondolatok* — nagyjából Vásárhelyen fogantak.³⁰ De a tanítás a szépíró számára is jelentett ílhletet. „Az, hogy író voltam, persze képessé tett, hogy az irodalmi műveket nem mint obligát dicséretre kötelező remekműveket, hanem mint egy cipész a másik cipőjét vegyem kezembe” — írta a *Pedagógiai töredékben*.³¹ Az irodalomtörténeti stúdiók azonban nemcsak hatásmechanizmusok elindítói voltak, drámaírói ötletek szülői is.

Németh László vásárhelyi korszakának egyik nagy vívmánya a történelmi dráma. Előzménye a tanórán megelevenedő esszé: „A drámába zárt történeti képet soha nem a líra formálta, a tanulmányban már előbb kialakult.”³² „Az alkalom csak választott, drámai létté töltve meg őket a magam drámájából.”³³ A tanítás egyszersmind e drámai genezis első szakasza is.

A *Széchenyi*-drámát a diákok „hallották először, óra- s egyben drámavázlat alakjában” — igazolja az író föltevésünket.³⁴ Az egyik jegyzetfüzet valóban őrzi is a születés pillanatát. Az óra címe: *Széchenyi halála*: „A hatalmas szerveződerő egy szobába szorult be . . . A rendőrfőnök Széchenyi tudomására hozza, hogy a tébolyda nem lehet menedék a számára. Vagy az igazi örültek közé zárják, vagy elítélik. Ezt megelőzte: föbe lőtte magát, és így mindennek véget vetett.”³⁵

A tanórával nemcsak a Vásárhelyen keletkezett drámák hozhatók kapcsolatba: a későbbiek is. Így a *II. József*: „Tragikus sorsú felvilágosult ember volt II. József, a császár-forradalmár. Eszményképe anyja halálos ellensége, II. Frigyes. Századokkal előzte meg korát,

²⁵ Herczeg Mihály és Kádár Ferenc füzetei.

²⁶ Németh László vásárhelyi tanárkodása nem igazolja az irodalomtörténeti babonát, hogy nem ismerte föl József Attila tehetségét. Vö. Egy elbeszélés-gyűjtemény elé. *Megmentett gondolatok*. 492.

²⁷ Kortársai közül két költőt vitt el az iskolába — órát tartani; Szabó Lőrincet és Pilinszkyt. Szabó Lőrinc a Délsziget irodalmi estjén szerepelt 1947. nov. 13-án, s háromnapos vásárhelyi tartózkodása alatt járt a gimnázium irodalomóráján. Vö. *Vásárhelyi Független Újság*, 1947. nov. 12. és nov. 15. Pilinszky az Újhold íróival — Nemes Nagy Ágnessel, Szabó Magdával — 1947. okt. 18-án járt Vásárhelyen, a Tornyai Társaság estjén, s másnap órát tartott a leánygimnázium tornatermében. Vö. *Vásárhelyi Friss Újság* 1947. okt. 15. — Hogy a kortárs irodalomról Németh mit ajánlott olvasásra tanítványainak, Pap Eszter és Hős Erzsébet olvasmányjegyzékeiből kiderül: Ilyés: Petőfi, Puszták népe, Francia antológia; Kassák: *Egy ember élete*; Kodolányi: *Esti beszélgetés*, *Boldog Margit*, *Iste nek*; László Gyula: *A pogány magyarok műveltsége*; Féja: *Dózsa György*; Tamási Áron: *Abel trilógia*; Veres Péter: *Számadás*, *Gyeporsó*, *Falusi krónika*, *Mit ér az ember, ha magyar stb.*

²⁸ Így Ilyés Chanson de Rolland-ja, Gulyás Pál Eddája és Niebelung-éneke, Berczeli-Anzelim Janus Pannoniusa, Sárközi Petrarcaja stb.

²⁹ *Vásárhelyi séták*. *Megmentett gondolatok*. 85.

³⁰ „Vásárhelyi tanárkodásom eredménye, amelyben a Tanú-esszék modorában foglaltam össze, amit nekem s általában egy felnött embernek a műveltség dolgaiból tudni illene” — a *Négy Könyv*. A tanulmánykötetek jórészt ennek anyagából táplálkoznak. *Megmentett gondolatok*. 213.

³¹ *A kísérletező ember*. 410.

³² *A Fehérvári úti Kultúrötthon könyvtárában*. *Megmentett gondolatok*. 552.

³³ Uo. 550.

³⁴ *A kísérletező ember*. 410.

³⁵ Hős Erzsébet jegyzete.

és ez lett a végzete. Fiziokrata világszemléletére támaszkodva elkövette a végsőt, amit már népei nem tudtak eltérni. Tervbe vette a nemesség megadóztatását, és e célból megkezdte a nemesi birtokok felmérését. Ekkor Belgiumban kitört a forrongás, ugyanakkor mikor a török fronton is nagyon rossz a helyzet. II. József halálos betegen tér haza a frontról, népei gyűlölik, a zseni terve nem valósult meg, halálos ágyán visszavonja rendeleteit. Megbukott a császár forradalma, egy csalódott szegény ember jóakarata.³⁶ Az *áruló* problémája Kossuth és Görgey tanórán vont jellemparhuzamában rejtőzik: „Görgey másfél év alatt kiadta az erejét, téli, tavaszi hadjárata után október 6. következik. Kossuth lemond, a felelősséget reá hárítja, kimegy az országból. Őt azonban felmentése miatt hazaárulónak bélyegzik meg. Valójában nem volt az, ugyanis nem tehetett másként. A megoldás csak a fegyverletétel lehet.”³⁷

A tanulmányban fogánás nem a pillanat sebességével történik, inkább a lassú érlelődés jellemzi. Jól példázza ezt a *Petőfi Mezőberényben*: „Emlékezetemben ott volt Illyés Petőfi-könyvéből (amelyet mint vásárhelyi tanár négy-öt osztálynyi diákkal olvastattam végig) egy emléksorom: Petőfi mezőberényi elbűvása néhány héttel a halála előtt.”³⁸ A lírai elem is adva volt a vásárhelyi (korábban a békési) idillben. A megírás közvetlen előzménye mégis Hatvany könyvének kölcsönadott utolsó fejezete, illetve a Galilei bemutatója körüli meghurcoltatás élménye.³⁹ Hasonló a története a *Husznak*⁴⁰ és a *Galileinek* is. „A tanítást minden évben Galileivel kezdtem” — hangzik Németh László vallomása.⁴¹ A kísérletező ember őstípusa nemcsak időben elnyúlva jelenik meg, hanem tantárgyanként más-más környezetben. A vegytanból és biológiából kialakított egységes természettudományi tárgy fizikai bevezetésében mint kísérletező tudós, a XVII. század történelmében mint az újkori gondolkodás megtestesülése.⁴²

A tananyag megírt és megíratlanul maradt drámai lehetőségek tárháza. Az erdélyi irodalom fejezetében olvassuk: „Három hollandus mesterünk, Apáczai Csere János, Szenczi Molnár Albert és Misztótfalusi Kiss Miklós, feláldozták külföldi sikerüket és magasabb nyugati életformájukat, hazajöttek, hogy küzdhessenek a nemzeti kultúráért a legsötétebb és legbékétlenebb esztendőkből.”⁴³ E mondattal pedig Németh László a tudománytörténeti előadásokra emlékezik: „Nem sajnáltam az időt egy-egy részletesebb (Galilei, Lavoisier, Semmelweis) életrajztól.”⁴⁴ Szenczi Molnár és Lavoisier drámája nem készült el.

A regényírásnak nincs oly közvetlen kapcsolata a tanítással, mint a tanulmányok és a drámának. A Németh László-i műfaj nem ismeri a történelmi regény kísérletét. Alkat- és állapotrajz, így az esszészerűség idegen tőle.

6.

A pedagógia, esszé- és drámaírás belső összefüggései az életmű egységét példázzák.⁴⁵ Maga a tanítás anyaga — mint az új enciklopédia tervének iskolai megvalósulása — az egységes világcivilizáció közműveltségét kísérel meg összegezni. E mögött a szándék mögött az írói világkép nagy belső szemléleti változása húzódik meg: a történelem a mitológia fölé kerekedik. Az áttekintés igénye tükröződik a választott módszerben, a tantárgyösszevonásban.⁴⁶ A szaktárgyi logika szűknek bizonyul a nagy összefüggések megragadására: az irodalom elszigeteltsége föloldódik a Történelemnek nevezett rendszerben, a művelődéstörténet (tudomány, művészet, gondolkodás) gazdag analógiáiban. Nagy veszteségünk, hogy a gondolatok Tanú-korszakra emlékeztető bőségéből csak töredékek maradtak ránk.

Greza Ferenc

³⁶ Pap Eszter jegyzete, 1946/47-es tanév. A felvilágosult abszolutizmus történeti fejezetében Németh II. József környezetét is leírja: Kaunitz, Van Svieten, Sonnenfels jellemét.

³⁷ Hős Erzsébet füzete, 1948 ősz. Görgeyt nem helyezi Kossuth fölé; „Milyen kára lehet az országnak abból, hogy ezek a tehetséges emberek nem egymással karöltve, az egész ország javára, előrehaladására áldozták fel erőiket, hanem egymás ellen” — vonja le a tanulságot.

³⁸ Jegyzetek a Petőfi Mezőberényben című egyfelvonásoshoz. Megmentett gondolatok. 233.

³⁹ Megmentett gondolatok. I.h.

⁴⁰ A Huszt még a Tanú-korszakban kezd tervezni. A 45/46-os tanévben tanítja a huszitizmust, Husz sorsát (vö. Pap Eszter füzete), megírására az indítást majd egy baráti tanács adja: vonja vissza tanait. Vö. Megmentett gondolatok. 388.

⁴¹ Megmentett gondolatok. 208.

⁴² A kísérletező ember. 449. Megmentett gondolatok. 253.

⁴³ Gál Etelka füzete, 1946/47-es tanév.

⁴⁴ Vásárhelyi séták. Megmentett gondolatok. 90.

⁴⁵ Vö. Megmentett gondolatok. 551—552.

⁴⁶ Hogy Németh László mennyire nem „tiszteli” a tantárgyak hagyományos határait, az 1947/48-ban tanított *Lélektan* bizonyítja. A lelki jelenségeket Szent Ágoston Vallomásaiból és Tolsztoj regényeiből magyarázza. A lelki betegségek tüneteit írónak vizsgálja: a szkizofréniát Babits, Gulyás, József Attila, a paranoiát Szabó Dezső, a paralízist Kemény példáján. Foglalkozik a műalkotás lélektanával is: milyen psziché felel meg a lírának, a drámának, az epikának, a filozófiának, milyen az aránya és természete képzeteknek és emlékezetnek a naturalizmusban, impresszionizmusban, szurrealizmusban. Kiss Zsuzsanna, Dávidházi Lídia és Kerekes Teréz füzetei.